

Modernity and influence of European-style defensive architecture in the Iranian-Islamic city of Ardabil in the 19th century (case study: Narin Qala)

Parviz Pourkarimi¹ , Habib Shahbazi Shiran²

1. Ph.D. in Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (par.pourkarimi@ut.ac.ir)
2. Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (shahbazi@uma.ac.ir)

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 10 September 2023 Received in revised form: 07 October 2023 Accepted: 18 November 2023 Published online: 21 November 2023 Keywords: <i>Ardabil,</i> <i>bastion,</i> <i>defensive architecture,</i> <i>Narin Qala</i>	The impact of modernity and technology on architectural spaces and urban planning has been significant throughout history, leading to changes in the identity and physical organization of human settlements. This article examines the influence of European-style defensive architecture in the 19th century Iranian-Islamic city of Ardabil, specifically through the construction of Narin Qala. The research aims to analyze the penetration of bastion style defensive architecture in Ardabil and compare the plan and architectural structure of Narin Qala with similar examples. Using a descriptive-analytical research method and data collection through library and field surveys, the study finds that fortified settlements in northwest Iran have evolved under the influence of new military technologies. The examination of 300 castle settlements in the region reveals that 8 castles were influenced by modernity and firearms technology, leading to the construction of European-style bastion castles for better equipment with artillery and improved field of view. Narin Qala in Ardabil exhibits a unique architectural style influenced by European defensive architecture, significantly shaping the city's image, identity, and physical organization.

Cite this article: Pourkarimi, P. & Shahbazi Shiran H. (2023). Modernity and influence of European-style defensive architecture in the Iranian-Islamic city of Ardabil in the 19th century (case study: Narin Qala). *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 55(2). 399-420.
DOI: <http://doi.org/10.22059/jhic.2023.364770.654429>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhic.2023.364770.654429>

Publisher: the University of Tehran Press.

مدرنیته و نفوذ معماری دفاعی سبک اروپایی در شهر ایرانی - اسلامی اردبیل در قرن ۱۹ میلادی (مطالعه موردی: نارین قلعه)

پرویز پورکریمی^۱، حبیب شهبازی شیران^۲

۱. دانش آموخته دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی،

ایرانامه: par.purkarimi@ut.ac.ir

۲. گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، ایرانامه: shahbazi@uma.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰ کلید واژه‌ها: اردبیل، باستون، معماری دفاعی، نارین قلعه	مدرنیته و فناوری از گذشته تا کنون از عوامل موثر در تغییر فضاهای معماری و شهرسازی به‌شمار می‌آمده و زمینه‌ساز تغییراتی در هویت و سازمان فضایی و کالبدی سکونتگاه‌های انسانی بوده است. در این راستا، پژوهش حاضر درصدد است تا تاثیر مدرنیته و نفوذ معماری دفاعی سبک اروپایی با ساخت نارین قلعه در شهر اردبیل در قرن ۱۹ میلادی را بررسی کند. هدف این پژوهش، تحلیل چرایی و چگونگی نفوذ معماری دفاعی سبک باستیونی در شهر اردبیل و بررسی پلان و ساختار معماری این قلعه در مقایسه با نمونه‌های مشابه است. پژوهش حاضر به‌لحاظ شیوه تحقیق، توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانیست. یافته‌های پژوهش نشان داده است که پلان و سبک معماری سکونتگاه‌های قلعه‌ای شمال غرب ایران در گذر زمان با ظهور فناوری‌های جدید نظامی متحول شده است؛ به‌گونه‌ای که بررسی پلان و عناصر کالبدی ۳۰۰ مورد از سکونتگاه‌های قلعه‌ای این منطقه با استفاده از منابع تاریخی، بررسی‌های میدانی، عکس‌های هوایی و تصاویر ماهواره‌ای به‌شناسایی ۸ قلعه در محدوده مورد مطالعه منتهی شد که در دوره قاجار تحت تاثیر نفوذ مدرنیته و فناوری سلاح گرم و برای تجهیز بهتر به‌توب‌خانه، میدان دید بیشتر و حذف نقاط کور برج‌ها به‌سبک قلعه‌های باستیونی اروپا ساخته شده‌اند. در این میان، نارین قلعه اردبیل دارای سبک معماری منحصر به‌فردی بوده و نفوذ معماری دفاعی سبک اروپایی با ساخت این قلعه در شکل‌دهی به‌سیما و هویت شهر اردبیل و سازمان فضایی و کالبدی آن تاثیر بارزی داشته است.

استناد: پورکریمی، پرویز و شهبازی شیران، حبیب (۱۴۰۲). مدرنیته و نفوذ معماری دفاعی سبک اروپایی در شهر ایرانی - اسلامی

اردبیل در قرن ۱۹ میلادی (مطالعه موردی: نارین قلعه). *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، ۵۵ (۲)، ۳۹۹-۴۲۰.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhic.2023.364770.654429>

© نویسندگان

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhic.2023.364770.654429>

۱. مقدمه

بررسی تحولات کالبدی سکونتگاه‌های انسانی از گذشته تاکنون نشان می‌دهد که تحولات اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و فناوری با گذشت زمان، الگوهای زیستی جوامع را تحت تاثیر قرار داده است. در میان این عوامل، مدرنیته و فناوری از گذشته تا کنون از عوامل موثر در تغییر فضاهای معماری و شهرسازی بوده است. بدین گونه که مدرنیته و فناوری، زمینه‌ساز تغییراتی در هویت و سازمان فضایی و کالبدی سکونتگاه‌های انسانی بوده است. سکونتگاه‌های قلعه‌ای نیز از این امر مستثنی نبوده و شکل و فرم این استحکامات به‌فراخور رشد ذهنی و فکری بشر و به‌موازات پیشرفت فناوری و ظهور سلاح‌های جدید تهاجمی و تدافعی تکامل می‌یافته است. در این میان، سکونتگاه‌های قلعه‌ای شمال غرب ایران نیز مانند سایر سکونتگاه‌های انسانی در گذر زمان، با ظهور فناوری‌های جدید نظامی متحول و دگرگون شده است؛ به‌گونه‌ای که بررسی پلان و سبک معماری ۳۰۰ مورد از سکونتگاه‌های قلعه‌ای و استحکامات دفاعی شمال غرب ایران (۱۰۰ قلعه در استان اردبیل، ۱۰۰ قلعه در استان آذربایجان شرقی و ۱۰۰ قلعه در استان آذربایجان غربی) با استفاده از منابع تاریخی، بررسی‌های میدانی، عکس‌های هوایی و تصاویر ماهواره‌ای و انتشار نتایج آن (پورکریمی، ۱۳۹۸؛ پورکریمی و دیگران، ۱۳۹۸؛ پورکریمی و صدرایی، ۱۳۹۹؛ پورکریمی و دیگران، ۱۳۹۹؛ پورکریمی، ۱۴۰۰؛ پورکریمی و حاجی‌زاده، ۱۴۰۲) نشان می‌دهد که پلان و ساختار معماری قلعه‌های این منطقه مانند سایر مناطق ایران در گذر زمان، به‌ویژه در سده‌های اخیر با ظهور فناوری‌های جدید نظامی متحول و دگرگون شده است. این بررسی‌ها به‌شناسایی ۸ قلعه با سبک معماری اروپایی باستیونی در محدوده مورد مطالعه (نارین قلعه اردبیل، قلعه‌ای در آستارا، قلعه‌ای در جنوب اهر، قلعه کردشت جلفا، قلعه خوی و استحکامات قاجاری شهر تبریز به‌علاوه قلعه عباس‌آباد نخجوان و قلعه لنکران در حاشیه شمالی رود ارس) منتهی شد که تحت تاثیر نفوذ مدرنیته و فناوری سلاح گرم و برای تجهیز بهتر به‌توپ‌خانه، میدان دید بیشتر و حذف نقاط کور برج‌ها به‌سبک قلعه‌های باستیونی اروپا ساخته شده‌اند. این قلعه‌ها، جزو قلعه‌های دشتی و به دوره قاجار مربوط‌اند که به‌دستور عباس میرزا و با کمک مستشاران فرانسوی و انگلیسی برای مقابله با حملات روس‌ها ساخته شده‌اند. در این میان، نارین قلعه اردبیل یکی از پایگاه‌های مهم و فعال عباس میرزا در جنگ با روس‌ها بوده و دارای سبک معماری منحصر به‌فردی بوده است؛ بنابراین، در پژوهش حاضر به‌طورمستقل، به‌ساختار کالبدی این قلعه و تاثیر آن در شکل‌گیری هسته اولیه شهر اردبیل پرداخته شده است. با توجه به‌اینکه هدف اصلی این مقاله، بررسی سبک معماری اروپایی نارین قلعه و تاثیر آن در شکل‌گیری هسته اولیه شهر اردبیل است؛ از این‌رو برای بازسازی و شبیه‌سازی بهتر سبک معماری باستیونی این قلعه به‌نمونه‌های مشابه در سایر مناطق ایران نیز اشاره شده است. برای این‌که بحث محوری پژوهش از تمرکز و غنای بیشتری بهره‌مند شود، به این پرسش‌ها پاسخ داده شده است که:

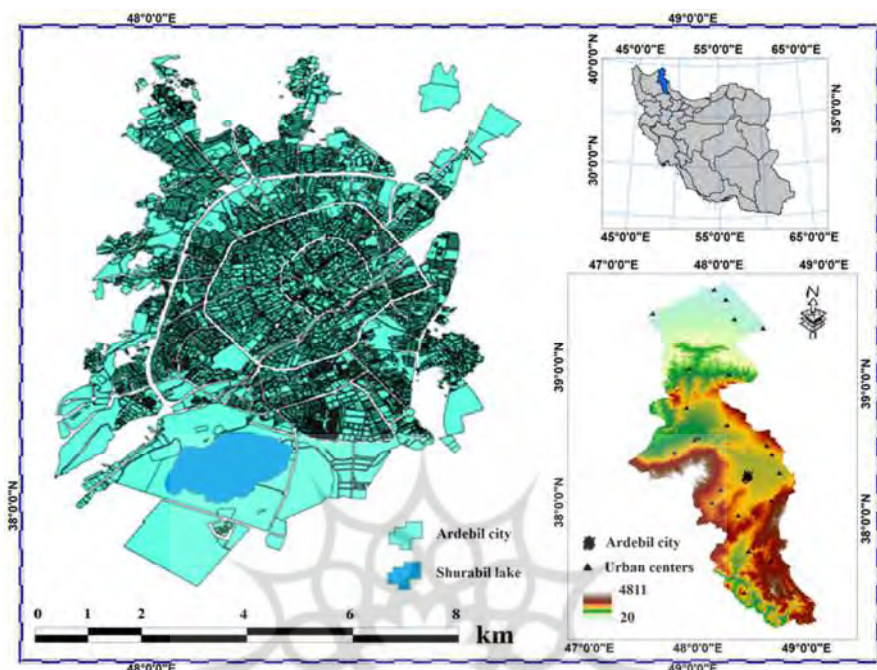
۱. چه عواملی باعث نفوذ معماری دفاعی سبک اروپایی در شهر اردبیل در قرن ۱۹ م. شد؟
۲. نارین قلعه اردبیل با سبک معماری اروپایی چه کارکردی در قرن ۱۹ م. داشته است؟
۳. ساخت نارین قلعه با معماری باستیونی چه تأثیری بر سازمان فضایی و کالبدی شهر اردبیل داشته است؟

۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر به لحاظ روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات، کتابخانه‌ای و متن‌کاوی اسناد و مدارک تاریخی و بررسی‌های میدانیست. روش کار براساس استفاده از مستندات تاریخی و اسنادی بوده که به تهیه لایه‌های بستر تاریخی شهر اردبیل منجر شده است. تجربه و تحلیل داده‌ها به شیوه کیفی و متکی به استدلال و تحلیل عقلایی است؛ به گونه‌ای که بسیاری از استنتاج‌های مربوط به توسعه فضایی و کالبدی هسته اولیه شهر اردبیل از راه مقایسه و تحلیل محتوا و تطبیق نقشه‌های موجود به دست آمده است.

۳. محدوده مورد مطالعه

محدوده مورد مطالعه در تحقیق حاضر، شهر اردبیل در شمال غرب ایران است. شهر اردبیل در بین عرض جغرافیایی ۳۸ درجه و ۱۰ دقیقه و ۵۲ ثانیه تا ۳۸ درجه و ۱۹ دقیقه و ۳۸ ثانیه و طول جغرافیایی ۴۸ درجه و ۱۱ دقیقه و ۱۷ ثانیه تا ۴۸ درجه و ۲۲ دقیقه و ۵۷ ثانیه و در میانه دشت اردبیل در بین دو کوه سبلان و باغرو واقع شده است. نارین قلعه اردبیل با سبک معماری اروپایی نیز در مختصات ۳۸ درجه و ۱۴ دقیقه و ۳۴ ثانیه عرض جغرافیایی و ۴۸ درجه و ۱۷ دقیقه و ۴۴ ثانیه طول جغرافیایی، در ارتفاع ۱۳۵۰ متری سطح دریا، چسبیده به ضلع شمال غربی رودخانه بالیخلوچای در مرکز شهر ساخته شده بود که در سال ۱۹۳۶ م. در پی تحولات مدرنیته‌سازی شهر به کلی تخریب و در محل آن، ادارات شهری ساخته شد.

تصویر ۱. موقعیت جغرافیایی و بافت شهر اردبیل (نگارندگان، ۱۴۰۲).

۴. پیشینه پژوهش

مطالعه و شناخت مؤلفه‌ها و عوامل مؤثر در شکل‌گیری و توسعه فضایی- کالبدی شهرهای ایرانی- اسلامی از مهم‌ترین مباحثی است که از گذشته‌های دور توجه برخی از اندیشمندان و پژوهشگران رشته‌های مرتبط را به‌خود معطوف داشته و نظریه‌ها و مدل‌های مختلفی برای تحلیل تاثیر این مؤلفه‌ها ارائه شده است. در این میان، پژوهشگران زیادی درباره ساختار کالبدی و فضایی شهر اردبیل و عناصر معماری آن تحقیق کرده و تعداد قابل توجهی نیز روند شکل‌گیری هویت کالبدی و فضایی این شهر و شاخص‌ترین عناصر معماری آن را بررسی و تحلیل کرده‌اند. در این راستا، به‌ندرت می‌توان پژوهشی یافت که درباره چرایی و چگونگی نفوذ معماری دفاعی سبک اروپایی در شهر ایرانی- اسلامی اردبیل و تاثیر آن بر سازمان فضایی و کالبدی شهر نوشته شده باشد. در برخی از پژوهش‌ها، اشاره‌ای گذرا به این مورد شده و در هیچ پژوهشی به‌طور مستقل به‌موضوع نفوذ معماری دفاعی سبک اروپایی در شهر اردبیل در قرن ۱۹ م. پرداخته نشده است. در جدول (۱) پژوهش‌هایی که با موضوع این پژوهش، نزدیکی موضوعی دارند و در آنها اشاره‌ای گذرا به‌نارین قلعه و نفوذ معماری دفاعی سبک اروپایی با ساخت این قلعه در شهر اردبیل شده، آورده شده است.

جدول ۱. پیشینه پژوهش (نگارندگان، ۱۴۰۲).

پژوهشگر و سال	عنوان پژوهش	توضیحات
بابا صفری (۱۳۷۰)	اردبیل در گذرگاه تاریخ	اشاره به ساخت نارین قلعه به سبک قلعه‌های نظامی اروپایی در عهد فتحعلی شاه قاجار به درخواست عباس میرزا نایب‌السلطنه و با نظارت افسران هیئت فرانسوی و به سرپرستی ژنرال گاردان و احداث دیوارهایی محکم با خندق‌هایی دور دیوارها و اشاره به اینکه این قلعه در چگونگی موقعیت شهر اردبیل موثر بوده است.
مهریار و دیگران (۱۳۷۸)	اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار	اشاره به اینکه طرح قلعه اردبیل، گونه‌ای از بناهای نظامی کلاسیک با پلان چهارگوشه بوده و گوشه‌های آن با باستیون‌هایی با محورهای متقاطع مجهز شده و برج‌های سه‌گوشه‌ای در آنها افزوده شده بود. این قلعه موازی با رودخانه بالیخ‌لوچای احداث شده است و خندق عمیقی اطراف قلعه را محصور می‌سازد.
امیری (۱۳۸۴)	در جستجوی هویت شهری اردبیل	اشاره به اینکه نارین قلعه اردبیل به دستور عباس میرزا به اسلوب قلعه‌های نظامی اروپایی ساخته شده، اما هیچ اشاره‌ای به اجزا و عناصر معماری آن نشده است.
ملازاده و محمدی (۱۳۸۵)	قلاع و استحکامات نظامی	اشاره به اینکه نارین قلعه به سبک قلعه‌های اروپایی در عهد فتحعلی‌شاه به سرپرستی ژنرال گاردان ساخته شده است؛ به گونه‌ای که دور تا دور آن را از خارج، باروی محکمی با برج‌های مستحکم کشیدند و علاوه بر خندقی که از سابق داشت و داخل دیوارهای جدید قرار گرفته بود، در خارج آن نیز، خندق عمیق و عریض کردند.
شهبازی شیران (۱۳۹۴)	اندبیل قالا (خلخال) و نارین قلعه (اردبیل) جلوه‌هایی گمنام و محو شده از شکوه معماری ایرانی اسلامی	اشاره به اینکه نارین قلعه در دوران آبادانی خود هسته اصلی شهر اردبیل را تشکیل می‌داده و مرکز حکومتی این شهر بوده است. این قلعه از نظر شکل و پلان مانند قلاع نظامی اروپایی بنا شده و باروی آن ترکیبی از دیوارهای داخلی و دیوارهای خاکی خارجی با انبارهایی برای اسلحه در گوشه‌ها بوده است.

۵. روند شکل‌گیری و توسعه کالبدی - فضایی شهر اردبیل

شهر اردبیل با دارا بودن پیشینه تاریخی و اهمیت فراوان از نظر تغییر و تحولات کالبدی، عملکردی و به لحاظ تعلق به یک تفکر خاص مذهبی از قرن‌ها پیش مورد توجه بوده و سرزمینی پررونق و شاهد ورود و خروج اقوام زیادی بوده است. از تاریخ دقیق پیدایش اردبیل اطلاعات کافی در دست نیست، اما اولین نسبت شهر به دوران کیانیان نشان از قدمت اساطیری این شهر دارد و حاکی از آن است که این شهر در این دوران نیز مرکز مهم نظامی و سیاسی بوده است (صفری، ۱۳۷۰: ۱۵/۲). اردبیل در دوره ساسانیان (۶۵۱-۲۲۴ م.) در اوج شکوفایی پیش از اسلام خود بوده است؛ زیرا ساسانیان با تکیه بر اعتقادات دینی و ظهور زرتشت در کنار رود ارس، پیوسته آذربایجان به خصوص اردبیل را مورد مقبولیت خود قرار داده بودند (امیری، ۱۳۸۴:

۸۱). اردبیل پس از حمله اعراب تا قبل از حمله مغول و در زمان عباسیان، کُرسی آذربایجان و شهری مقدس بوده است؛ با اینکه پس از حمله مغول در سال ۱۲۲۰ م. تا سه قرن ساکت و ساکن ماند، ولی همچنان در دوره تیموریان دارالارشاد و شهری مهم بوده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۵).

با تکیه بر کتب تاریخی و سفرنامه‌های جهانگردان و نقشه‌های موجود از شهر، می‌توان مراحل شکل‌گیری کالبد شهر را بررسی کرد. براساس این متون، اردبیل در قرن ۱۰ م. نمونه کاملی از شهرهای اسلامی بوده است. از قرن ۱۱ م. تا حمله مغول‌ها، شهر همچنان اهمیت خود را حفظ کرده و برج و باروی محکمی داشته که در قرن ۱۳ م. در اثر حمله مغول‌ها ویران شده است. طبق سفرنامه‌ها، شکل صلیبی بازار، تأثیرات معماری آن دوران را نشان می‌دهد که حول کانون مسجد جمعه شکل گرفته و تعداد دروازه‌های شهر که به احتمال قوی هر کدام به یکی از راسته‌های اصلی بازار منتهی می‌شده، چهار عدد بوده است. با وجود مسجد جامع و موقعیت بازار و ارگ حکومتی (قلعه) شکل‌گیری شهر در دوران اسلامی از نوع شرقی یعنی مرکزیت سه فضای حکومتی، دینی و اقتصادی در شهر، تبعیت می‌کند. با روی کار آمدن حکومت صفویه (۱۷۳۶-۱۵۰۱ م.)، تحولات کالبدی شهر به موازات تحولات اقتصادی-اجتماعی، شتاب و سرعت قابل توجهی یافت. در این دوره، شهر به اوج شکوفایی و مدنیت خود رسید؛ به گونه‌ای که از نظر دلاواله با ونیز ایتالیا برابری می‌کرده است. ظهور خاندان صفوی بر سیما و کالبد شهر تأثیر فراوانی گذاشت؛ مانند ساخت خانقاه‌ها و مقابر پیران، ایجاد مجموعه شیخ صفی‌الدین و از طرفی نیز قرارگیری بر سر راه جاده ابریشم، اردبیل را به اوج رونق خود در اوایل و اواسط صفویه رساند، اما در اواخر دوره صفویه کم‌کم رونق خود را از دست داد؛ زیرا از یک سو، مسئله حیدری و نعمتی باعث دوگانگی در محلات شد (تصویر ۲) که به فشردگی کالبد محلات و عدم گسترش و توسعه آنها منجر گردید و از سوی دیگر، حوادث زیادی همچون حمله عثمانی‌ها، تاخت و تاز روس‌ها و افغان‌ها، و سیل و حطی را متحمل شد (رضازاده و پیغامی، ۱۳۸۸: ۷۶-۷۷).

بعد از صفویه، به سبب از رونق افتادن بازار، بخش‌هایی از آن همچون راسته قیصریه متصل به میدان اصلی و سراهای همجوار تخریب و در جایی که هم اکنون قرار دارد، ساخته شد. با این جابه‌جایی ارتباط بین مقبره شیخ صفی تا تپه مسجد جامع دگرگون و تضعیف شد و در نهایت در دوره قاجار (۱۹۲۵-۱۷۹۴ م.) با احداث قلعه‌ای به سبک اروپایی و حصار در اطراف شهر ارتباط مسجد جامع با بقعه شیخ صفی کاملاً قطع شد و مسجد جامع در بیرون حصار نخستین قرار گرفت. این تحولات کالبدی در نقشه ترسیمی روس‌ها در سال ۱۸۲۷ م. قابل مشاهده است (تصویر ۳).

تصویر ۳. محدوده شهر اردبیل و قلعه اروپایی آن در سال ۱۸۲۷ م. (Giyasi, 1991: 27).

تصویر ۲. شهر اردبیل در دوره صفوی؛ ترسیم دستی از اولتاریوس در سال ۱۶۳۷ م. (اولتاریوس، ۱۳۶۹: نقشه انتهای کتاب).

نقشه ترسیمی مهندسان روسی در سال ۱۸۲۷ م. از شهر اردبیل، اطلاعات مفیدی از ساختار، عناصر و شکل شهر ارائه می‌دهد. این نقشه از یک سو، فضاهای شهری نظیر بازار، کاروانسراها، مسجد جامع، بقعه شیخ صفی‌الدین، دروازه‌ها، برج و بارو، ارگ شهر (نارین قلعه) و محلات مسکونی را مشخص کرده و از سوی دیگر، نشان می‌دهد که الگوی شکل و گستره شهری طی تحولات سده‌های مختلف، صورتی پیدا کرده که در آن، بازار و ارگ حکومتی استخوان‌بندی و حدود شهر را تعریف کرد است. اگرچه، بقعه شیخ صفی‌الدین هم در شکل‌گیری بافت پیرامونی‌اش تاثیر داشته، تاثیر عمده با بازار بوده و ارگ هم مفهوم کهن‌دژ را در تقسیمات کهن‌ساختار شهری ایفا می‌کند (امیری، ۱۳۸۴: ۱۵۵).

پس از دوره قاجار، اولین مداخلات شهری منطبق بر خواسته‌های خارج از کشور، به‌ویژه منطبق با دستاوردهای شهرسازی اروپایی و غربی بود. این مداخلات که خواسته‌های نظامی‌گری و دسترسی‌های سریع به‌نقاط حساس کشور و ایجاد امنیت از بهانه‌های اصلی آن شمرده می‌شد، به‌احداث خیابان‌های صلیب‌وار و گسیختگی بافت شهر و عناصر اصلی آن از جمله راسته‌های بازار و کشیده شدن قلب تجارت شهر به‌لبه‌های خیابان منجر شد. احداث اولین خیابان در سال ۱۹۲۸ م. به‌خط مستقیم، به‌دو نیم شدن بازار سنتی (تصویر ۴) و تخریب تعدادی از خانه‌ها، چند کاروانسرا و مسجد سرچشمه و حمام و کیل منجر شد. احداث دومین خیابان در سال ۱۹۵۱ م. به خط مستقیم، به‌دو نیم شدن تازه میدان و تخریب کل بازار پیرعبدالملک و حمام قدیمی و سراهای آن منجر شد. احداث سومین خیابان در سال ۱۹۶۱-۱۹۵۸ م. به‌سبب منطبق بودن بر راسته قدیمی شیخ‌صفی‌الدین، لطمه زیادی به کالبد شهر وارد نکرد. احداث چهارمین در سال ۱۹۶۶ م. از میدان عالی‌قاپو تا مقابل مسجد جامع و سپس ادامه آن در سال ۱۹۷۶ م. تا

تپه جمعه مسجد، منطبق بر راستای قدیمی شهر تنها به سبب بر ملا کردن بدنه تپه باستانی و ایجاد مسیری سواره از میدان عالی قاپو تا جمعه مسجد که به تخریب میدان عالی قاپو و عناصر اصلی پیرامون آن و از بین رفتن فضاهای اطراف مسجد میرزا علی اکبر، کاروانسراهای محمد حسن، نفتچی، راسته منتهی به سنگ خانه و تخریب آرد میدان و حج زیادی از نواحی مسکونی منجر شد. در سال‌های اخیر نیز کمربندی‌های اول، دوم و سوم احداث شد (رضازاده و پیغامی، ۱۳۸۸: ۷۸). با ورود اولین خیابان‌ها، انسجام بازار، بافت و محلات مسکونی برهم ریخت؛ در حالی که در گذشته‌ای نه چندان دور، شهر دارای کالبدی منسجم و یکپارچه بوده و فضاهایی چون بقعه شیخ صفی، بازار و جمعه مسجد تمام شهر را پوشش می‌داده است.

تصویر ۴. پلان بازار سنتی اردبیل (آرشیو میراث فرهنگی استان اردبیل).

۶. چرایی و چگونگی نفوذ معماری دفاعی اروپایی در شهر اردبیل

مدرنیته‌سازی و در پی آن، ظهور فناوری‌های جدید نظامی از جمله ابداع پدیده مدرن توپ و توپخانه در اروپا و نقش تعیین‌کننده این سلاح‌ها در سرنوشت جنگ‌ها، باعث گرایش ایرانیان به ایجاد روابط سیاسی و نظامی با دول اروپایی شد. جرقه ایجاد روابط سیاسی و نظامی ایرانیان با کشورهای اروپایی برای دریافت سلاح‌های آتشین از زمان اوزون حسن در دوره آق‌قویونلوها (۱۵۰۱-۱۳۷۸ م.) زده شد. در این

دوره، در پی جنگ‌های آق‌قویونلوها با عثمانی‌ها، ونیزی‌ها در سال ۱۴۷۲ م. شماری توپ و تفنگ برای تاسیس توپ‌خانه و رسته تفنگچی به ایران فرستادند. پدیده جدید سلاح آتشین در تشکیلات نظامی این دوره، تحولی اساسی ایجاد نکرد و عموماً سلاح‌های مبتنی بر نیروی عضلانی (سلاح‌های سرد مانند شمشیر و نیزه) مورد استفاده بود. این روند ادامه یافت تا اینکه در دوره صفوی، شکست در جنگ چالدران (۱۵۱۴ م.) در پی نابرابری تسلیحاتی ایران و عثمانی و نمایش عینی کاربرد توپ‌خانه و تاثیر تعیین‌کننده آن در سرنوشت جنگ، شاهان صفوی را به‌بهره‌مندی از دانش و تجربه اروپاییان در زمینه تولید سلاح‌های آتشین و تحول در ساختار ارتش واداشت. شاهان صفوی درصدد برآمدند برای حفظ موجودیت خود در منطقه با تسلیحات روز خود را مجهز سازند. از این‌رو، شاه عباس اول با ارسال نامه‌هایی به پادشاهان اروپایی و پاپ و در پی آن، ساخت توپ‌های جنگی، تفنگ و ایجاد توپ‌خانه و دسته‌های منظم تفنگچی به‌کمک برادران شرلی، روابط نظامی- تسلیحاتی ایران و غرب را افزایش داد. این روابط در دوره‌های بعدی، به‌ویژه دوره قاجار به‌همت عباس میرزا و امیرکبیر به‌صورت جدی‌تر دنبال شد (زنو، ۱۳۸۱: ۲۰۹؛ سایکس، ۱۳۳۰: ۲۱۷/۱؛ روملو، ۱۳۸۴: ۱۳۸/۱؛ اوزون چارشی‌لی، ۱۳۶۹: ۶۶-۶۷؛ مهمید، ۱۳۶۱: ۷۷؛ باربارو و دیگران، ۱۳۸۱: ۴۹-۵۴؛ سیوری، ۱۳۷۴: ۴۲-۴۳؛ Elgood, 1995: 114؛ Hinz, 1992: 54؛ Woods, 1976: 128).

مسئله روابط سیاسی و نظامی ایران با اروپاییان و استفاده از مستشاران اروپایی در کنار حضور قدرتمند اروپاییان در خلیج فارس که از دوره آق‌قویونلوها، به‌ویژه صفویه آغاز شده بود و تا دوره قاجار و پهلوی تداوم داشت، در معماری نظامی ایران و قلاع و استحکامات دفاعی متعددی که با سبک اروپایی ساخته شده‌اند، نیز مشهود است. طرح و پلان این نوع استحکامات، گونه‌ای از بناهای نظامی کلاسیک اروپایی موسوم به «ستاره‌ای شکل» است. استحکامات ستاره‌ای شکل در قرن ۱۷ م. به‌واسطه مهندس معروف فرانسوی به نام «سبستین ووبان» طراحی و اجرا شده است. این شخص، تاثیر زیادی بر معماری نظامی اروپا داشته است. ورود دانش ساخت استحکامات ستاره‌ای شکل به ایران را به ژنرال گاردان فرانسوی و سن بگلايتر آلمانی نسبت می‌دهند (Kleiss, 1980: 176). دلیل اصلی ظهور چنین استحکاماتی در ایران، ضرورت انطباق‌سازی استحکامات دفاعی با نیازهای روز آن زمان یعنی انطباق با سلاح‌های آتشین از جمله توپ و توپ‌خانه بود. یکی از این استحکامات دفاعی، نارین قلعه اردبیل است که در دوره قاجار به‌همت عباس میرزا و با نظارت مستشاران نظامی فرانسوی به‌سرپرستی ژنرال گاردان در مرکز شهر اردبیل ساخته شد. این قلعه که در زمان خود از مستحکم‌ترین مواضع دفاعی ایران محسوب می‌شد، مهم‌ترین مرکز ذخیره تسلیحات و تجهیزات جنگی از جمله توپ و تفنگ و مرکز تدارکات سپاه ایران در جنگ‌های ایران و روس بود.

۷. پلان و ساختار معماری نارین قلعه با سبک اروپایی

قلعه سابق اردبیل که در دوران آبادانی خود، هسته اولیه شهر را تشکیل می‌داد، در ساحل غربی رودخانه پر آب بالیخلو قرار داشت و مرکز حکومتی این شهر بود (شهبازی شیران، ۱۳۹۴: ۲). این قلعه به کهن‌دژ، ارگ و قلعه شهر اردبیل معروف بوده است. برج و باروی این قلعه متناسب با نیازهای روز آن زمان، یعنی متناسب با سلاح‌های سرد و تاکتیک‌های جنگی قدیم ساخته شده بود. از این‌رو، هیئت نظامی فرانسوی به‌سرپرستی ژنرال گاردان، آن را با جنگ‌های آن زمان، که سلاح‌های گرم جانشین شمشیر و تیر و کمان شده بود، متناسب نیافتند و دورتادور آن از خارج، باروی محکمی با برج‌های مستحکم کشیدند و علاوه بر خندقی که قلعه سابق داشت و داخل دیوارهای جدید قرار گرفته بود، در خارج آن نیز خندق عمیق و عریضی کردند و نهر آبی هم از محله شاه باغی بر آن مشرف ساختند و برای رفت و آمد دو دروازه بزرگ و محکم در وسط ضلع شمالی (به طرف اردبیل) و جنوبی (به طرف تبریز) آن تعبیه کردند و از طریق پل متحرک چوبی با آن طرف خندق ارتباط دادند. این خندق را همواره پر از آب می‌کردند و شب‌ها نیز تخته پل‌ها را به کنار کشیده، ساکنان دژ را در یک جزیره مستحکم قرار می‌دادند. بالای باستیون‌ها، توپ‌های بزرگی کار گذاشته و در دیوارها نیز مزغل‌ها و روزنه‌هایی برای تیراندازی سربازان با تفنگ تعبیه کرده بودند (صفری، ۱۳۷۰: ۱۹۵/۲؛ ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵: ۴۹).

قلعه نو احداث اردبیل، خود شهر کوچکی در پشت دیوار قطور و خندق‌های عمیق آن به‌شمار می‌آمد. داخل این قلعه، حیاط‌های متعدد، خیابان‌ها، میدان‌های مشق، محوطه سواره نظام و پیاده نظام، حمام، مسجد، زندان، نانواخانه و خانه‌های فرماندهان نظامی قرار داشت (صفری، ۱۳۷۰: ۱۹۶/۲). این قلعه، دارای یکی از محکم‌ترین معابر ورودی بین خارج قلعه با فضای داخلی آن بود. داخل قلعه، کوچه‌های پرپیچ و خمی وجود داشت که همه آنها به‌گذر اصلی قلعه، که به دروازه‌های قلعه منتهی می‌شد، راه داشت. قسمت فوقانی قلعه ارگ و حاکم‌نشین بود و بیشترین نقش دیده‌بانی از برج و باروی این بخش به‌سبب ارتفاع زیاد صورت می‌گرفت. نقش و کارکرد این قلعه به‌عنوان ارگ حکومتی و حاکم‌نشین، به‌اندازه نقش نظامی - دفاعی آن اهمیت داشت. بدین صورت که داخل آن، اتاق‌های متعددی با کاربری‌های متفاوت بنا شده بود که با توجه به موقعیت و شکل احداث آنها، فضاهای مسکونی، نظامی و خدماتی به‌نظر می‌رسند. این اتاق‌ها و فضاهای مسکونی علاوه بر طبقه حاکم‌نشین و جماعات محلی، مورد استفاده میهمانان داخلی و خارجی نیز بود. حجم مکعبی شکل و ساده این قلعه از بیرون اتاق‌های متعددی را که با مهارت در فضای داخلی آن جاسازی شده بود، از نظر مخفی می‌داشت (دانشنامه ایران و اسلام، ۱۳۷۰: ۱۴۸۳/۱۱). بنابر گفته سوشتلن، برتری‌هایی چند به قلاع دیگر ایران داشت و علاوه بر این، در آن علوفه، خواربار و تجهیزات نظامی فراوان ذخیره کرده بودند (نفیسی، ۱۳۶۱: ۱۶۷/۲).

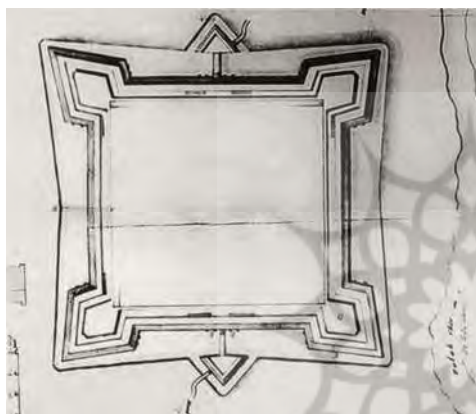
جیمز موریه در سفرنامه خود، برج و باروی شهر اردبیل و قلعه سبک اروپایی آن را چنین توصیف

کرده است: «اردبیل اینک شهرکی بیش نیست. محیط گرداگرد آن به ۴۵۰۰ یارد رسیده و از زمانی که اولتاریوس به وصف آن پرداخته بسیار کوچک تر شده است. اینک هفتصد خانه و نزدیک چهار هزار تن جمعیت دارد. شکل شهر ناهنجار است. گرداگرد شهر را حصارى فرا گرفته است. ۳۱ برج به فاصله‌های ناهنجار بر باروها ساخته‌اند. به جز دروازه اصلی منتهی به میدان دژ، پنج دروازه دیگر نیز دارد. در کرانه جنوبی شهر، دژی چهارگوش با چهار باستیون است که به شیوه اروپایی یا فرانسوی با نظارت مهندسان فرانسوی همراه ژنرال گاردان ساخته شده است. مصالح آن از خشت و کاهگل است، اما ایرانیان در گرداگرد آن سنگ‌های سرباز ایستاده ساخته و مزغل‌ها برای تیراندازی درست کرده‌اند. در بنیاد باروها سنگ گورهای باستانی مستطیلی به کار رفته و بسیاری از آنها را به گونه‌ای کار گذاشته‌اند که سنگ نبشته آن به سوی بیرون است» (موریه، ۱۳۸۶: ۲/۲۹۱).

جیمز بیلی فریزر در سفر خود به اردبیل در سال ۱۸۲۲ م. می‌نویسد: «اردبیل شهری است که در زمان شاهان صفوی یکی از آبادترین شهرهای ایران بود، اما اکنون رو به افول است. به دور شهر، بارویی خشتی با ردیفی از آجر کشیده شده که برج‌ها و استحکامات آن فروریخته است. در جنوب شرقی شهر، قلعه‌ای مربعی شکل منظم با باستیون‌هایی در گوشه‌های آن به سبک سیستم دفاعی اروپایی ساخته شده است که در دورتادور آن خندق، خاکریز، دیوارهای دفاعی شیبدار و پل‌های متحرک متصل به دروازه دیده می‌شود. این قلعه توسط عباس میرزا به قیمت صد و شصت هزار استریل ساخته شده است» (Fraser, 2012: 296-298). ویلیام ریچارد هولمز در سال ۱۸۴۳ از اردبیل دیدن کرد و درباره نارین قلعه چنین نوشته است: «پس از بازدید از مقبره شیخ صفی‌الدین، به بازدید از قلعه شهر رفتیم که مکانی کوچک به وسعت یکصد و هشتاد گز با دیوارهایی خشتی بود. دورتادور قلعه، خندق، خاکریز، دیوارهای دفاعی شیبدار و پل متحرک که به سبک معماری دفاعی اروپایی و با نظارت ویژه افسران انگلیسی در خدمت عباس میرزا ساخته شده است؛ قلعه‌ای که روزگاری از رونق و شهرت برخوردار بود، اکنون به پادگانی متشکل از پنجاه توپ‌خانه با هشت توپ بلااستفاده تبدیل شده است. به دیدار میرزا مصطفی حاکم سابق اردبیل که در داخل قلعه در ساختمان کوچکی زندگی می‌کند، رفتیم. وقتی میرزا مصطفی رفت، فرمانده توپ‌خانه ما را به سمت توپ‌خانه راهنمایی کرد و توپ‌خانه و هشت توپ بلااستفاده قلعه را به ما نشان داد» (Holmes, 1845: 40-44).

ابراهیم بیگ (حاج زین‌العابدین مراغه‌ای) که در سال ۱۲۷۶ ق. / ۱۸۶۰ م. از اردبیل بازدید کرده، در سفرنامه خود درباره این قلعه چنین نوشته است: «به تماشای نارین قلعه رفتیم. این قلعه بسیار محکم است. در ورودی دروازه پیرمردی ایستاده بود گویا توپچی و قراول است. شمشیری در دست به دیوار تکیه داشت. قلعه دو خندق ماریچی دارد که در روی هر یک پلی برای آمد و شد مردم ساخته‌اند. از پل‌ها گذشتیم قلعه بسیار وسیع و عمارت حاکم‌نشین در داخل قلعه است. مسجد عالی و حمامی دارد. ده دوازده

عزاده توپ در جاهای مختلف قلعه دیدیم که یادگار زمان‌های قدیم بودند» (صفری، ۱۳۷۰: ۱۹۵/۲-۱۹۷). میرزا احمد تبریزی در رساله تاریخ قدیم آذربایجان: اردبیل و تبریز که در سال ۱۳۰۴ ق. نوشته شده و در سال ۱۳۲۹ ق. در تبریز به چاپ رسیده است، درباره قلعه اروپایی اردبیل می‌نویسد: «اردبیل از مشهورترین شهرهای آذربایجان و قبل از فتح اسلام دارالحکومه آذربایجان بود. الحال قلعه دارد، موسوم به نارین قلعه که در زمان سلطنت فتحعلی شاه، نواب نایب السلطنه مبرور، عباس میرزا به سر کاری یک نفر از صاحب منصبان فرانسوی که با ژنرال گاردان سفیر فرانسه که از جانب ناپلئون اول آمده بود، بنا نهاده شده است» (هاشمیان، ۱۳۸۸: ۳۳۶).

تصویر ۵. پلان نارین قلعه و سیمای شهر اردبیل در دوره قاجار، ترسیم در ۱۸۲۸ م. (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۲۵).

تصویر ۶. پلان نارین قلعه اردبیل به سبک اروپایی در دوره قاجار، ترسیم در ۱۸۱۶ م. (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۲۱).

علاوه بر مطالب گفته شده بالا (اشاره شده در منابع تاریخی و سفرنامه‌ها)، نقشه ترسیمی سال ۱۸۲۸ م. از شهر اردبیل (تصویر ۵) و نقشه ترسیمی سال ۱۸۱۶ م. از پلان قلعه اردبیل (تصویر ۶) و همچنین عکس‌های قدیمی برجای مانده از زمان تخریب این قلعه (تصاویر ۷ و ۸)، دقیق‌ترین اطلاعات را درباره موقعیت، پلان و سازه‌های دفاعی قلعه اروپایی اردبیل ارائه می‌دهند. بر مبنای نقشه ترسیمی سال ۱۸۲۸ م. شهر اردبیل، قلعه سبک اروپایی در جنوب غربی شهر و موازی با رودخانه بالیخلوچای احداث شده است. پلان قلعه به صورت چهارگوش بوده است. بنا بر مقیاس ذیل نقشه، ضلع بلند شمالی-جنوبی آن، ۴۵۰ متر و ضلع کوچک شرقی-غربی ۳۵۰ متر است که محیط دیوارهای اطراف شهر را به ۱۶۰۰ متر می‌رساند. قلعه دارای دو رشته دیوار دفاعی به ارتفاع ۶/۴ متر است که قطر اولین دیوار ۳/۱۸ متر و دومی ۲/۱۳ متر است. فاصله مابین دو دیوار نیز ۵/۳۲ متر است. در چهار گوشه قلعه باستیون‌هایی با محورهای متقاطع مثلثی شکل ساخته شده، که ۰/۷ متر بلندتر از دیوارهای قلعه است. خندق عمیقی

اطراف قلعه را محصور کرده است. این خندق دارای ۴/۲۶ متر عمق و ۱۰/۶۷ متر عرض است و خاکریزی که در سراسر اطراف آن قرار دارد، توان دفاعی قلعه را ارتقاء بخشیده است. قلعه دارای دروازه‌هایی است که یکی به سمت تبریز و دیگری به سمت اردبیل است و از طریق پل چوبی به قلعه باز می‌شوند. در فضای داخلی قلعه، قصر شاهزاده، دیوانخانه و سربازخانه و پلهایی برای صعود به دیوارها و باستیون‌ها ساخته شده است. براساس گزارش انگلیسی‌ها، ارزش کلی قلعه ۱۶ هزار لیره استرلینگ بوده است. برخلاف محدوده شهر که برج و باروی آن طرح و پلانی نامنظم دارد، کارایی و معقولیت راه‌حل‌های همراه با نظام‌های هندسی و خطوط مستقیم در اجزاء طرح عمومی نارین قلعه اردبیل حکم‌فرماست (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۴۲-۴۴). به‌طور کلی، نارین قلعه اردبیل از نظر شکل و پلان به سبک قلاع نظامی اروپایی بنا شده بود؛ بدین‌گونه که باروی آن ترکیبی از دیوارهای داخلی و دیوارهای خارجی با انبارهایی برای اسلحه در باستیون‌ها بود و حصارها در آن بدون استفاده از عوارض سطح‌الارضی بنا شده بود (شه‌بازی شیران، ۱۳۹۴: ۵).

تصویر ۷. برج و بارو، خندق و تخته‌پل نارین قلعه در سال ۱۹۸۳ م. تصویر ۸. فضای داخلی نارین قلعه اردبیل در سال ۱۹۸۳ م. (آرشو میراث فرهنگی استان اردبیل).

از اواسط قاجار به بعد، به دنبال ظهور سلاح‌های آتشین غول پیکر، از ارزش و کارکرد نظامی - دفاعی قلعه سبک اروپایی اردبیل کاسته شد، تا جایی که در دوره پهلوی اول در شرف خرابی بوده است. از وقایع روزشمار سال ۱۳۰۲ ش / ۱۹۲۳ م. (دوره پهلوی اول) ذکر شده در اسناد مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، تعمیر نارین قلعه اردبیل است که چنین آمده است: «نارین قلعه اردبیل اینک محل اقامت نظامیان در این شهر است و چون رسیدگی نشده رو به خرابی است. با سه هزار تومان می‌شود آن را تعمیر کرد و از خرابی بیشتر جلوگیری نمود. امیرلشکر شمال غرب با این توضیح از رضاخان خواست مبلغ یاد شده در اختیار قرا گیرد. موضوع به‌مالیه قشون منعکس شد» (اسناد مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های

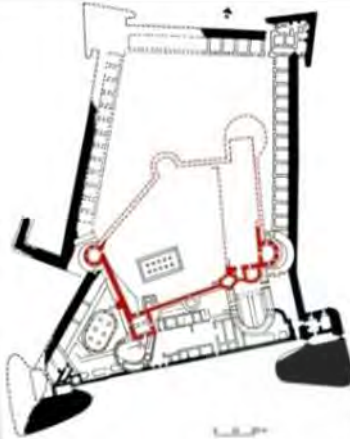
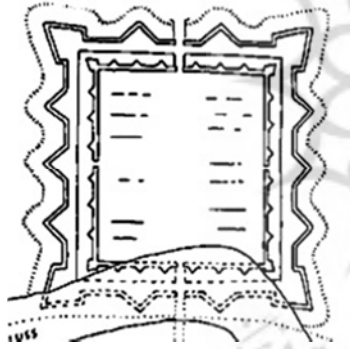
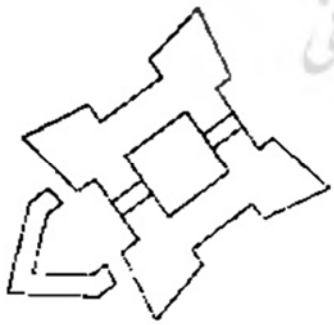

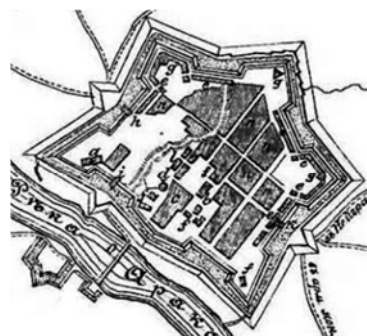
سیاسی، ۱۳۰۲: (۵۱). این قلعه در سال ۱۹۳۶ م. در پی تحولات مدرنیته‌سازی شهر، به کلی تخریب و از میان برداشته شد و امروزه، آثاری از آن بر جای نمانده است. دیوارها و ساختمان‌های این قلعه چون با رعایت مقاومت‌های دفاعی بنا شده و با آجر و مصالح ساختمانی قدیم به وجود آمده بود تخریب آن مدت زیادی به طول انجامید و حتی قسمتی از اتاق‌های آن به همان وضع اصلی خود در زیر خاک دفن شد. ادارات دولتی از جمله استخر، میدان و ستون یادبود که در محوطه این قلعه احداث شده، روی طاق‌های ضربی اتاق‌های قلعه ساخته شده است. بدین گونه که در زمان ساخت استخر و پی کنی دیوارهای آن در سال ۱۹۵۳ م. قسمتی از طاق‌های ضربی اتاق‌های قلعه نمایان شد و با کاوش زیاد در محوطه‌ای خارج از محل استخر، در ورودی آنها نیز پیدا شد. اتاق‌های زیر این طاق‌ها، به طور کلی از آجر و با دیوارهای قطور ساخته شده و بر دیوار بعضی از آنها میخ‌های چوبی برای آویختن لباس سربازان در یک ردیف زده شده بود و بر چند عدد از آنها نیز لباس‌های کهنه سربازی آویزان بود. با توجه به اینکه تخریب و پر نمودن این اتاق‌ها مستلزم مخارج زیادی بود از تخریب آن خودداری شد و با بررسی‌های فنی از لحاظ استحکام طاق‌ها و دیوارها، بر بالای آنها با آهک و سیمان به ضخامت نیم متر شفته‌ریزی شد و استخر که پنجاه متر قطر داشت و از سنگ بود روی آنها بنا گردید (صفری، ۱۳۷۰: ۱۹۷/۲).

۸. نمونه‌های مشابه در سایر شهرها و مناطق ایران

در سایر شهرها و مناطق ایران نیز در پی مدرنیته و فناوری‌های نظامی، معماری دفاعی سبک اروپایی نفوذ کرد و بافت و سازمان فضایی- کالبدی آنها را دگرگون کرد. در جدول (۲) به‌بازه زمانی و ساختار معماری این استحکامات اشاره شده است.

جدول ۲. معماری دفاعی سبک اروپایی در سایر مناطق ایران به ترتیب زمان ساخت (نگارندگان، ۱۴۰۲).

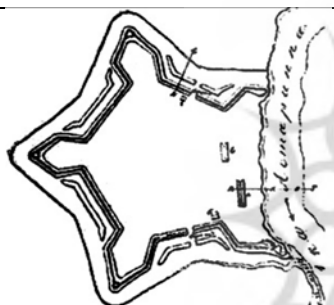
نام قلعه	زمان ساخت	توضیحات	پلان و شکل هندسی
قلعه پرتغالی‌ها در جزیره هرمز	۱۵۰۷ م. تا ۱۶۲۲ م.	قلعه هرمز در شمال جزیره هرمز، از اولین نمونه استحکامات باستیونی (پنج باستیون) سبک اروپایی در ایران است. این قلعه مهم‌ترین قلعه باقی‌مانده از دوره تسلط پرتغالی‌ها بر خلیج فارس است که به فرمان آلفونسو آلبوکرک احداث شده است. بنای قلعه به شکل چند ضلعی نامنظم است. انبارهای تسلیحات، آب انبار و اتاق‌هایی با سقف هلالی از بخش‌های مهم قلعه است. رنگ قرمز، پلان قلعه قدیمی ساخته شده در ۱۵۱۵ م. به دستور آلبوکرک است و رنگ سیاه، پیشرفت‌های قلعه بعد از دهه ۱۵۵۰ م. تا سال ۱۶۲۲ م. (اخراج پرتغالی‌ها از هرمز) است	 (Couto and et al, 2008)
کهنه قلعه کرمانشاه	۱۷۲۹- ۱۷۴۳ م.	کهنه قلعه کرمانشاه که در نیمه اول قرن ۱۷ م. در دشت کرمانشاه ساخته شده، بنایی مستطیلی به ابعاد ۶۵۰ در ۸۷۰ متر و وسعتی بیش از ۵۰ هکتار است. این قلعه چهار باستیون در گوشه‌ها و شش باستیون در هر ضلع (جمعاً ۲۴ باستیون) داشته و استحکامات خارجی و خندق آن نیز تکرار نقشه داخلی بوده؛ با این تفاوت که در اضلاع طویل‌تر (شرق و غرب) سه باستیون و در اضلاع کوچک‌تر (شمال و جنوب) دو باستیون ساخته شده است. این قلعه دو ورودی در شمال و جنوب داشته است.	 (Kleiss, 1980: 177)
قلعه هلندی‌ها در جزیره خارک (موسلستانین)	۱۷۵۴- ۱۷۶۶ م.	قلعه موسلستانین خارک با چهار باستیون و یک جلوخان در دوره سلطه هلندی‌ها بر جزیره خارک (۱۷۵۴ م. تا ۱۷۶۶ م.) به واسطه بارون کیپ هاوزن بنا گردید. این قلعه در گذشته برج و بارویی داشته که اکنون از بین رفته است. این نامگذاری به یاد و افتخار یاکوب موسل فرماندار کل باتاودا صورت گرفت که با طرح تصویب جزیره خارک به واسطه کمپانی هلندی موافقت کرده است. قلعه موسلستانین با حمله نظامی میرمهنا به سال ۱۷۶۶ م. سقوط کرد و جزیره به دست میرمهنا افتاد.	 (Kleiss, 1980: 173)

(<http://www.runivers.ru>)

قلعه عباس‌آباد ظاهراً اولین قلعه سبک اروپایی دوره قاجار است که به درخواست عباس میرزا و راهنمایی گاردان و مسیو لامی در کرانه شمالی رود ارس در نخجوان ساخته شده است. این قلعه دارای پنج باستیون و به‌توپخانه مجهز بوده و در ضلع جنوبی آن روی رود ارس، پل چوبی بنا شده بوده و در ورودی این پل در کرانه جنوبی رود ارس، دژی کوچک نیز به‌سبک اروپایی برای نگهبانان پل ساخته شده بود. این قلعه با ساخت سد ارس به‌کلی زیر آب رفته و هیچ اثری از آن دیده نمی‌شود.

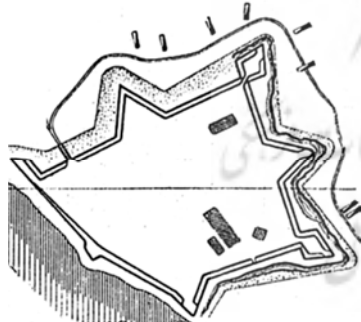
قلعه عباس‌آباد
(نخجوان)
۱۸۱۰ م.

(مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۲۴۵)

قلعه آستارا از جانب شمال مقابل رودخانه آستارا قرار داشته و اطراف آن را استحکامات باستیونی سنگی و خشتی و خندق عمیقی فراگرفته بوده است. دروازه‌های شرقی و غربی، قلعه را با جهان خارج از خود مرتبط می‌ساخته است. قلعه دارای توپخانه، اردوگاه و خوابگاه سربازان، اردوگاه قدیمی سربازان، آشپزخانه با مصالح سنگی و انبار مهمات و آذوقه بوده است.

قلعه آستارا
۱۸۱۹ م.

(مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۲۴۵)

لنکران در دوره قاجار، جزء اراضی ایران بود. قلعه لنکران در کرانه رود لنکران به‌تبعیت از قلعه آستارا به‌سبک قلعه‌های اروپایی با سازه‌های باستیونی ساخته شده بود. پلان این قلعه، طرح یک ستاره را تداعی می‌کند. داخل این قلعه، مسجد با نمای آجری، حمام با نمای آجری، توپخانه، زیرزمین و دخمه گلی برای نگهداری مهمات توپخانه، سرای توپخانه، سربازخانه و اتاق نگهبانی با نمای کاهگلی، آشپزخانه، چاه آب و سراهای ساده احداث شده بود.

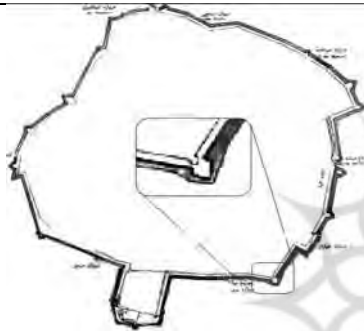
قلعه لنکران
(آذربایجان)
۱۸۲۰ م.

(مهريار و ديگران، ۱۳۷۸: ۳۸-۳۷)

طرح کلی قلعه خوی، مربعی شکل با سازه‌های باستیونی (حدود ۲۰ باستیون خشتی) است که بیانگر سبک معماری دفاعی اروپایی است. این قلعه به لحاظ کیفیت کالبدی، شبکه دسترسی و نظام توپخانه یکی از قلعه‌های پیشرفته آن زمان بوده است. از سازه‌های معماری این قلعه می‌توان به قصر شاهزاده اشاره کرد که با برج‌های دفاعی کوچک به دیوار شمالی قلعه متصل شده است.

قلعه خوی ۱۸۲۷ م.

(مهريار و ديگران، ۱۳۷۸: ۹۳)

برج، بارو و خندق دور شهر تبریز به شکل استحکامات باستیونی طراحی شده است. دور شهر، بیش از ۱۵ باستیون احداث شده و بیشتر آنها، به ویژه بخش ارگ به توپخانه مجهز است. احداث باروی ارگ در خارج از خط کلی حصار شهر؛ وجود هشت دروازه؛ شبکه دسترسی نامنظم؛ مرکز تجاری با تعداد زیادی کاروانسرا، خان و مغازه از مشخصه‌های اصلی شهر تبریز است.

استحکامات شهر تبریز ۱۸۲۷ م.

۹. شبیه‌سازی ساختار معماری نارین قلعه با سبک اروپایی

با توجه به توصیفات متون تاریخی، سفرنامه‌ها، اسناد تصویری و نقشه‌های برجای مانده، پلان، شکل هندسی و سازه‌های معماری قلعه اروپایی اردبیل قابل تصور و ترسیم است. از این‌رو، بر پایه اسناد تصویری و متنی بر جای مانده از پلان و ساختار معماری این قلعه و مقایسه آن با نمونه‌های مشابه در ایران (جدول ۲) و سایر کشورها، می‌توان ساختار معماری اروپایی نارین قلعه اردبیل را بازسازی و شبیه‌سازی کرد. بازسازی و شبیه‌سازی پلان و نمای بیرونی و داخلی نارین قلعه اردبیل با سبک معماری اروپایی در تصاویر ۹ و ۱۰ نشان داده شده است.

تصویر ۹. پلان نارین قلعه با سبک اروپایی (نگارندگان، ۱۴۰۲).

تصویر ۱۰. شبیه‌سازی نارین قلعه اردبیل با سبک معماری اروپایی با تری‌دی مکس (نگارندگان، ۱۴۰۲).

۱۰. نتیجه پژوهش

بخشی از دستاوردهای حاصل از مدرنیته در سده‌های اخیر، ظهور فناوری‌های جدید نظامی و پدیده نوین توپ و توپ‌خانه است. این پدیده نوین در گذر زمان به‌ظهور استحکامات دفاعی با اشکال هندسی جدید و مهندسی منجر شد و به‌توپ و توپ‌خانه و موسوم به استحکامات ستاره‌ای شکل مجهز گردید که نمونه‌های اولیه آن در اروپا ساخته شد. تدابیر کلی طراحی این نوع استحکامات، در شیوه ساخت باستیون‌ها بود که طرح یک ستاره را تداعی می‌کرد. این باستیون‌ها امکان کنترل محیط اطراف از چهار جهت اصلی را فراهم می‌کرده و در مجموع، وضعیت دفاعی قدرتمندی را شکل می‌داده است. این استحکامات بعد از سده‌ها و در گذر زمان و در پی روابط سیاسی و نظامی ایرانیان با اروپایی‌ها، برای انطباق‌سازی استحکامات دفاعی با نیازهای آن روز وارد ایران شد. نفوذ و ظهور سبک معماری دفاعی اروپایی در ایران از اوایل دوره صفویه با ساخت قلعه‌های هرمز، قشم و لارک در سواحل خلیج فارس آغاز شد و در دوره‌های افشاریه و زندیه با ساخت کهنه قلعه کرمانشاه و قلعه خارک در خلیج فارس و در دوره قاجاریه به‌همت عباس میرزا در قالب ساخت قلعه - شهرهای اردبیل، خوی، تبریز، آستارا، لنکران و عباس‌آباد تداوم یافت. در این میان، نارین قلعه اردبیل با سبک معماری اروپایی به‌سبب قابلیت‌های زیست محیطی اردبیل، قرارگیری شهر در مسیر راه‌های تجاری و نزدیکی آن به‌مرزهای شمالی و روس‌ها یکی از پایگاه‌های مهم و فعال عباس میرزا در جنگ با روس‌ها بود.

در حال حاضر، با توجه به‌نابودی کامل قلعه و ساخت و سازهای جدید در محل آن و اشاره مختصر مدارک و منابع تاریخی به‌سازه‌های معماری آن، اظهارنظر درباره جزئیات معماری، به‌ویژه فضای داخلی آن سخت است، اما با متن کاوی مدارک تاریخی و اسناد تاریخی می‌توان درباره کارکرد آن چنین اظهار کرد که این قلعه در ابتدا و در جنگ‌های ایران و روس به‌عنوان یکی از پایگاه‌های نظامی عباس میرزا، کارکرد «نظامی - دفاعی» داشته و محل نگهداری تسلیحات و تجهیزات جنگی از جمله توپ و تفنگ و آمادگایی بر تدارک سپاه ایران بوده است. بعد از پایان این جنگ‌ها، به‌سبب استحکام خاصی که داشت، به‌عنوان «تبعیدگاه و زندان سیاسی»، مطمئن‌ترین محبس برای نگهداری شاهزادگان و مخالفان حکومت بود و بیشتر بزرگان و شاهزادگان قاجار بخش زیادی از عمر خود را در آن دژ گذرانیده و عده‌ای جان خود را در آن از دست داده‌اند. نقش و کارکرد این قلعه به‌عنوان «ارگ حکومتی و حاکم‌نشین» نیز به‌اندازه نقش نظامی - دفاعی و سیاسی (تبعیدگاه و زندان) آن اهمیت داشت؛ بدین‌گونه که داخل آن اتاق‌های متعددی با کاربری مسکونی و خدماتی بنا شده بود. این قلعه قبل از ویرانی و تخریب نیز به‌عنوان «پادگان و سربازخانه» مورد استفاده بوده است. این قلعه در سال ۱۹۳۶ م. در پی تحولات مدرنیته‌سازی شهر به‌کلی تخریب و در محل دیوارها باستیون‌ها و خندق دور آن، خیابان‌های جدید و در محل فضای داخلی آن، ادارات شهری ساخته شد. ساخت این خیابان‌ها در شکل‌گیری و سازمان‌بندی بخشی از هویت

کالبدی - فضایی شهر اردبیل تاثیر به‌سزایی داشته؛ به‌گونه‌ای که استخوان‌بندی فرم مربعی شکل این بخش از شهر مشهود است.

منابع

- امیری، پیمان (۱۳۸۴). در جستجوی هویت شهری اردبیل. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- اوزون چارشی‌لی، اسماعیل حقی (۱۳۶۹). تاریخ عثمانی از فتح استانبول تا مرگ سلطان سلیمان قانونی. جلد ۲. ترجمه ایرج نوبخت. تهران: کیهان.
- اولتاریوس، آدام (۱۳۶۹). سفرنامه آدام اولتاریوس. جلد ۲. ترجمه حسن کردبچه. تهران: کتاب برای همه.
- باربارو، جوزا (۱۳۸۱). سفرنامه باربارو. در سفرنامه‌های ونیزیان در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- پورکریمی، پرویز (۱۳۹۸). تحلیل فضایی و ساختاری قلاع و استحکامات دفاعی ایران و عثمانی از سده ۱۰ تا ۱۴ هجری (محدوده مورد مطالعه: شمال غرب ایران و آناتولی شرقی). رساله دکتری باستان‌شناسی. دانشگاه محقق اردبیلی. اردبیل (منتشر نشده).
- پورکریمی، پرویز (۱۴۰۰). عوامل مؤثر در مکان‌گزینی، شکل‌گیری و افول قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان‌های مرزی آذربایجان شرقی. مطالعات تاریخ انتظامی، ۸ (۳۹)، ۱۴۵-۱۶۸.
- پورکریمی، پرویز؛ حاجی‌زاده، کریم؛ رضالو، رضا و افخمی، بهروز (۱۳۹۸). ارزیابی و رتبه‌بندی عوامل طبیعی مؤثر در پراکنش سکونتگاه‌های قلعه‌ای استان اردبیل با استفاده از مدل ویکور. جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۹ (۳)، ۲۶۱-۲۷۳.
- پورکریمی، پرویز؛ حاجی‌زاده، کریم؛ رضالو، رضا و افخمی، بهروز (۱۳۹۹). تحلیل نقش عوامل طبیعی در توزیع فضایی سکونتگاه‌های قلعه‌ای استان اردبیل با استفاده از GIS و AHP. مطالعات باستان‌شناسی، ۱۲ (۱): ۴۰-۱۹.
- پورکریمی، پرویز و حاجی‌زاده، کریم (۱۴۰۲). رتبه‌بندی متغیرهای محیطی - طبیعی مؤثر در مکان‌یابی و توزیع فضایی قلعه‌های آذربایجان شرقی با استفاده از مدل ARAS و GIS. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، پذیرش (منتشر نشده).
- پورکریمی، پرویز و صدراپی، علی (۱۳۹۹). قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان‌های کلیبر، خداآفرین و جلفا. ترجمه حسنلو، تبریز: نشر پروژه.
- تراپی طباطبایی، سیدجمال (۱۳۵۱). آثار باستانی آذربایجان. تهران: انجمن آثار ملی.
- دانشنامه ایران و اسلام (۱۳۷۰). اردبیل. جلد ۱۱. به اهتمام احسان یارشاطر. تهران: علمی و فرهنگی.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی و پیغامی، لیلا (۱۳۸۸). رهیافتی حاصل از شناخت شهر سنتی به منظور ارائه الگوی مداخله در بافت (مطالعه موردی: اردبیل). هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، ۱ (۳۸)، ۷۳-۸۴.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی و انصاری، محمدرضا (۱۳۹۰). تاثیر تفکر طریقت بر شکل‌گیری مجموعه مزار شیخ صفی‌الدین اردبیلی. هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، ۳ (۴)، ۸۱-۹۶.
- روملو، حسن (۱۳۸۴). احسن‌التواریخ. به اهتمام عبدالحسین نوائی. جلد ۱. تهران: اساطیر.

- زارعی، محمدابراهیم و دهقان، مریم (۱۳۹۸). بررسی تاریخی و باستان‌شناختی قلعه کهنه کرمانشاه. فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۹ (۲۱)، ۲۰۹-۲۲۵.
- زنو، کاترینو (۱۳۸۱). سفرنامه کاترینو. در سفرنامه‌های ونیزیان در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۳۰). تاریخ ایران. جلد ۱. ترجمه محمدتقی فخر داعی گیلانی. تهران: چاپخانه نگین.
- سیوری، راجر (۱۳۷۴). ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.
- شهبازی شیران، حبیب (۱۳۹۴). اندبیل قالا (خلخال) و نارین قلعه (اردبیل) جلوه‌هایی گمنام و محو شده از شکوه معماری ایرانی اسلامی. کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست؛ افق‌های آینده، نگاه به گذشته. تهران. <https://civilica.com/doc/608192>
- صفری، بابا (۱۳۷۰). اردبیل در گذرگاه تاریخ. جلد ۲. اردبیل: دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل.
- ملازاده، کاظم و محمدی، مریم (۱۳۸۵). قلاع و استحکامات نظامی. تهران: سوره مهر.
- مهریار، محمد؛ فتح‌الله‌یف، شامیل؛ فخاری تهرانی، فرهاد و قدیری، بهرام (۱۳۷۸). اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور.
- موریه، جیمز (۱۳۸۶). سفرنامه جیمز موریه. جلد ۲. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
- مهمید، محمدعلی (۱۳۶۱). تاریخ دیپلماسی ایران قبل از هخامنشیان تا پایان قاجاریه. تهران: میترا.
- نفیسی، سعید (۱۳۶۱). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر. جلد ۲. تهران: بنیاد.
- هاشمیان، هادی (۱۳۸۸). تاریخ قدیم آذربایجان (اردبیل و تبریز). نوشته میرزا احمد تبریزی. پیام بهارستان، ۲ (۴).
- Couto, D., Loureiro, R., & Gulbenkian, F. C. (2008). *Revisiting Hormuz: Portuguese interactions in the Persian Gulf region in the early modern period*. Germany: Wiesbaden.
- Elgood, R. (1995). *Firearms of the Islamic world: in the Tareq Rajab Museum*. Kuwait: London.
- Fraser, J. B. (2012). *Travels and Adventures in the Persian Provinces*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giyasi, J. (1991). *the Architectural Monuments of Nizami Period*. Baku: Umior.
- Holmes, W. R. (1845). *Sketches on the Shores of the Caspian: Descriptive and Pictorial*. London: Richard Bentley.
- Hinz, W. (1992). *Uzun Hasan ve Seyh Cuneyd*. Ankara: T. T. K. Yay.
- Kleiss, W. (1980). Europäische Befestigung architektur In Iran. *AMI*. 13: 167-178.
- Woods, J. (1976). The Aqqyunlu: Clan, confederation. Empire: A Study in 15th/ 9th Century Turko-Iranian Politics. *Bibliotheca Islamica*. Mineapolis and Chicago.